

Художнє мовомислення: до проблеми окреслення терміна

Термінологічне утворення "мовленнєве мислення" належить Леву Виготському, проте теоретичні підвалини для окреслення зазначеного поняття були створені значно раніше.

Центральною проблемою мовомислення є, безперечно, відношення думки до слова [1].

Фердінанд де Соссюр (основоположник соціологічної школи мовознавства) вважав, що мовний знак, із одного боку, абсолютно довільний, а з іншого – обов'язковий для даного мовного колективу. У його вченні закладено основу до вивчення мови як системи "чистих відношень", не обтяжених матеріальними формами.

На думку вченого, мовний знак пов'язує не річ та ім'я, а поняття й акустичний образ. Під знаком він розумів комбінацію концепту (означуваного) й акустичного образу (означника). Звідси випливає його довільність. Тому одне й те ж поняття в різних мовах озвучується по-різному. З одного боку, знак незмінний, а з іншого – з часом він трансформується. Якими б не були чинники, що впливають на його змінність, вони завжди призводять до зсуву між означуваним і означником, ідеєю та знаком. Семантика лексичної одиниці визначається її оточенням (контекстом). Оскільки ж діахронія передбачає дію динамічного чинника, то "говорити про лінгвістичний закон узагалі рівнозначне бажанню схопити привид" [2].

За Фердінандом де Соссюром, мислення являє собою неоформлену масу. Без мовних знаків людина не змогла б із достатньою ясністю відрізнити один знак від іншого: "Нема, таким чином, ні матеріалізації думок, ні спіритуалізації звуків, а все зводиться до того певною мірою таємничого явища, що "думка – звук" вимагають наявності поділу і що мова виробляє свої одиниці, оформлюючись між двома масами, що не мають форми" [3].

Роль знака полягає в тому, щоб репрезентувати, заміщувати певну річ, виступаючи її субститутом для свідомості [4]. У праці Еміля Бенвеніста "Про природу мовного знака" стверджується те, що у визначенні Соссюром мовного знака й характеристикою його властивостей існує суперечність. Еміль Бенвеніст уважав, що зв'язок між означуваним та означником не довільний, а необхідний, адже поняття у свідомості носія мови асоціюється з його звуковим образом: "Для мовців мова повністю адекватна дійсності: знак покриває собою

дійсність, домінує над нею; більше того, знак є дійсністю" [5]. Отже, довільність існує лише у відношенні до явища чи об'єкта дійсності, проте їй немає місця в будові знаків: "Відношення, котре одночасно і змінюється, й залишається незмінним, – це відношення не між означуваним та означником, а між знаком й об'єктом; це, іншими словами, об'єктивна мотивація позначення, на яку здійснюють вплив різноманітні історичні чинники. Те, про що говорить Соссюр, правильно, проте щодо значення, а не знака" [6].

Учений уважав хибним твердження про те, що мова й мислення – це два різних за своєю сутністю види діяльності, що поєднуються лише з комунікативною метою. На його думку, не можна говорити про те, що кожне з них має свою окрему царину й свої самостійні можливості та що мова постачає мисленню засоби вираження думки: "Думка не є матеріалом, якому мова надає форму, оскільки в жодному з моментів цей "складник" не можна уявити позбавленим від свого "складу" або "склад" незалежним від свого "складника" [7]. Те, що можна висловити, обмежує й організує те, що можна мислити: "Мова надає основну форму тим властивостям, які визнає за речами" [8].

Мислення – потенційна динамічна сила, що є незалежною не від мови взагалі, а від певної мовної структури. Але сама можливість мислення невідривна від мовної здатності, "оскільки мова – це структура, що несе значення, мислити – значить оперувати фактами мови" [9].

Характеризуючи роль мови у вербалізації процесів підсвідомості, Еміль Бенвеніст стверджує, що амбівалентний зміст образів міфів та сновидінь існує тому, що мова має певні обмежені можливості, пов'язані з відбиттям у свідомості мовця відношень між предметами та явищами світу, й вербалізує лише те, що можна окреслити, висловити: "Оскільки мова є знаряддям упорядкування дійсності й суспільства, вона накладається на світ, що розглядається як "реальний" і відображає "реальний" світ" [10]. Тут ми оперуємо не власне мовою, а риторичним мовленням, стилем, де вживається надмовна символіка – внаслідок того, що в ній використовуються знаки дуже об'ємні, "котрим у звичайному мовленні відповідали б не мінімальні, а більш масштабні одиниці мови" [11].

Олександр Потебня розглядає зв'язок мови й мислення в аспекті психолінгвістичної теорії: "Слово утворюється з суб'єктивного сприйняття і є відбитком не самого предмета, а його відображення в душі" [12]. У процесі використання мови здійснюється її семантична трансформація: з розвитком суспільства відбуваються зміни у внутрішній наповненості слів: "Оскільки кожен зосібна й до того ж безперервно

діє на мову, то кожне покоління змінює її якщо не в словах, то у формах уживання" [13].

У розвитку мови діють дві протилежні тенденції. З одного боку, вона постає як засіб переходу від безсвідомого до усвідомленого. З іншого, використання мови протягом тривалого часу й зумовлені ним трансформації в мовленнєвих одиницях призводять до забування їх зовнішньої оболонки: "Думка, підживлена словом, починає співвідноситися безпосередньо з самими поняттями, знаходити в них шукане знання" [14]. За допомогою слова неможливо точно передати свою думку співбесідникові, але можна пробудити його власну. Це пояснюється функціонуванням внутрішньої форми слова, яка, будучи вимовлена співбесідником, спрямовує думку слухача. Але вона "лише збуджує цього останнього, дає лише спосіб розвитку в ньому значень, не окреслюючи при цьому меж розуміння слова" [15]. Слово має, з одного боку, об'єктивне, а з іншого – суб'єктивне значення, тому кожен розуміє його по-своєму [16].

Одиниця мовлення, як і художній твір, підлягає суб'єктивному тлумаченню, в результаті чого розвивається множинність образних утілень одного уявлення. У слові, як і в художньому творі, взаємодіють три чинники: зовнішня форма, зміст і внутрішня форма, або найближче етимологічне значення слова [17].

Олександр Потебня близько підійшов до модерністичного розуміння художнього мовомислення у плані співвіднесеності вербальних одиниць і денотатів реальної дійсності. Він твердив, що слово є символом, й, окреслюючи сутність речей, одержує владу над ними: "Слово є сама річ, і це доводиться не стільки філологічним зв'язком слів, що позначають слово і річ, скільки поширеним на всі слова повір'ям, що вони позначають сенс явищ" [18]. Тут ідеться про самодостатність елементів художнього мовлення, витворювання ними власної "вербальної дійсності". Більше того, вчений вів мову про системну взаємодію одиниць художнього мовлення, що є однією з ознак дискурсивності: "Естетичне враження можна одержати не від сукупності формул або слів, а від результату їх додавання" [19].

Одиницею мовленнєвого мислення Лев Виготський уважає компонент внутрішнього аспекту слова – його значення, що є точкою поєднання мови й мислення: "Саме в значенні слова зав'язаний вузол тієї єдності, яку ми називаємо мовленнєвим мисленням" [20]. Значення презентує дві функції мови – комунікативну й мисленнєву, адже функціональний мисленнєвий розвиток здійснюється тоді, коли думка переходить у слово й навпаки. З одного боку, між ними існує суперечність, з іншого – вони мають дотичну грань – семантику

мовної одиниці: "Мова не служить відображенням готової думки. Думка, перетворюючись на мовлення, перебудовується й видозмінюється. Думка не відображається, а здійснюється в слові" [21].

Будь-яке слово пов'язується не з одним предметом, а з їх групами та класами. Тому кожна лексико-семантична одиниця являє собою приховане узагальнення. Сислове наповнення слів набагато ширше, ніж їх зміст. Отож вербальні одиниці можуть вступати в різноманітні відношення одна з одною. У зв'язку з цим вибір семантики в кожному конкретному випадку являє собою мисленнєвий акт: "Слово майже завжди готове, коли готове поняття. Через те є всі підстави розглядати значення слова як вияв єдності не тільки мовлення й мислення, а й узагальнення й спілкування, комунікації та мислення" [22].

Семантика лексичних одиниць змінюється, трансформується, збагачується новими асоціами або ж, навпаки, її зв'язки з певними реаліями ослаблюються, причому конкретне значення поступається абстрактному: "Від нижчих і примітивних форм узагальнення мовна думка переходить до вищих і найбільш складних форм, що знаходять своє вираження в абстрактних поняттях" [23].

Залежно від особистого досвіду семантика мовних одиниць повертається різними гранями, тому сприйняття й розуміння можна розглядати як творчий процес: "Разом зі збудженням поняттям починає вібрувати багато інших, співзвучних йому понять" [24]. Відношення означуваного й означника асиметричні, вони довільні один щодо одного, хоча й об'єднані комунікативною функцією. Вторинна номінація, відриваючись від первинної, спричинює переміщення лексичної одиниці в іншу групу. На перший план виступають при цьому функціональні зв'язки. Крім того, "навіть у своїй семантичній серцевині лексичні значення виявляють індивідуальні відхилення" [25].

Елементи внутрішнього мовлення мають більше змістове навантаження, ніж зовнішнього: перше більш предикативне. Це пов'язано з тим, що з нього вилучено підмети (які лише маються на увазі) й воно складається лише з присудків: "Слово може бути так само замінене уявленням про нього чи образом пам'яті, як і будь-який інший предмет" [26]. Інше функціональне навантаження зумовлює зміну структури мовлення, що стає еліптованим, уривчастим: "Фазовий бік мовлення, його синтаксис і фонетика зводяться до мінімуму, максимально спрощуються та згущуються. На перший план виступає значення слова" [27].

Якщо Лев Виготський убачав у "внутрішньому мовленні" особливий вид мовної діяльності, то Петро Гальперін – певний компонент

останньої. У його праці "До питання про внутрішнє мовлення" стверджується думка про те, що не існує ні наукових доказів, ані самої методики дослідження мислення окремо від мовлення. Проте є так зване внутрішнє мовлення як останній етап розумової дії. Його особливість полягає в тому, що мовленнева частина внаслідок автоматизму стає прихованою від свідомості, й тому він супроводжується явищами "чистого мислення" [28].

У радянську епоху проблема взаємозв'язку мови й мислення часто розв'язувалася однозначно: "Радянське мовознавство й радянська психологія не визнають існування "оголених думок", мислення, вільного від мови" [29]. Соломон Кацнельсон розглядає мовомислення як певний мовленнєвий рівень: "У процесі породження мовлення можна виділити три основні ступені: мовомисленнєвий (або семантичний), лексико-морфологічний і фонологічний. Перший ступінь охоплює всі власне семантичні процеси, починаючи з квантових елементів свідомості (знань) на окремі пропозиції й закінчуючи формуванням глибинних семантико-синтаксичних структур" [30].

Мовомисленнєві процеси зумовлюються тим, що семантика слів невичерпна, оскільки нові їх грані виявляються в різних текстових сегментах, цілісному тексті, ідіюстилі. Внутрішня наповненість може відділятися від мовної одиниці й фіксуватися в іншому слові. На відміну від значення, семантика складається з "плинних" зон. Слово в художній площині зазнає різних конотацій, "всотуючи" в себе внутрішній потенціал багатьох текстових елементів: на ньому позначається семантичний "вміст" усього твору. Із цього погляду воно схоже на одиницю внутрішнього мовлення, яке Лев Виготський уважав особливою й самостійною формою – перехідною від мови "для інших" до мови "для себе" [31].

Світлана Єрмоленко – основоположник української школи лінгвокраїнознавчої стилістики – використовує термін "мовомислення", проектує його на площини народної творчості ("народно-поетичне мислення" [32]), літературних текстів ("мовно-поетичне мислення" [33]), а також ідіолекту й ідіюстилю ("мовно-поетичне мислення" [34]). Змістова структура наведеного наукового поняття розбудовується в аспекті лінгвокраїнознавчої культурно-історичної трансформації.

Ігор Костецький послуговується поняттям "мовомислення", поширюючи його на площину модерної літератури. У праці "Стефан Георге: Особистість, доба, спадщина" учений розглядає художнє

мовомислення як репрезентант умовності мови [35]. Термін стає мотивувальним щодо метафор "мовомисленневі спростоги" та "мовомисленнева гречка" (остання спирається на семантику недозволеного, забороненого в інфантильній, за визначенням автора, провінційній культурі). Мовомислення, на думку вченого, розгортається як суперечності, парадокси, семантичні протилежності. Корені української реалістичної поетики він убачає у "просвітянстві", а дискурсивності, модерності художньої мови – у "сковородинському всесвітійстві". Тому, як уважає Ігор Костецький, мова творів Сковороди є модерною за кілька століть до того, як модернізм як явище поширився в Україні (кінець ХІХ ст.).

Останнім часом у терміні "мовомислення" акцентується світоглядний зміст. Оксана Забужко окреслює аналізоване поняття як царину філософії, спрямовану на відкриття: "Визначимо національну філософію – оту пошукову, спраглу проникнення в сутність речей мисль, що опромінює собою ціле культури й робить його врозумливим, – як мовомислення" [36].

Компонент "художній" у структурі терміна "художнє мовомислення" підкреслює реалізацію поетичної, культурно-естетичної функції мови. Аналізоване поняття постає як "функціонально-сміслового єдність комунікативно організованих системних ознак, яка, на відміну від інших типів дискурсів, моделює культурно-мовний універсум" [37]. Найголовніша ознака художнього мовомислення – багатозначність семантики, що зумовлює множинність інтерпретацій [38].

Отже, в ході окреслення змісту поняття "художнє мовомислення" потрібно брати до уваги такі семантичні ознаки, як:

- невмотивованість, номінативна "довільність" мовного знака;
- актуалізованість суб'єктивного змісту слова;
- символічний характер мовної одиниці;
- герметичний характер мовлення, зверненість його на себе;
- функціонування знака в межах особливого мовного світу;
- активізація функціональних зв'язків слова, конденсація в ньому семантики всього тексту;
- відбиття в конотативних прироцненнях мовних одиниць змісту текстового цілого;
- парадоксальний характер художнього мовлення.

Література

1. Выготский Л.С. Проблема и метод исследования // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 8.
2. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики (извлечения) // Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1964. – С. 385.
3. Там само. – С. 396.
4. Бенвенист Э. О природе языкового знака // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1973. – С. 76.
5. Там само. – С. 93.
6. Там само. – С. 94.
7. Бенвенист Э. Категории мысли и категории языка // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1973. – С. 105.
8. Там само. – С. 111.
9. Там само. – С. 114.
10. Бенвенист Э. Заметки о роли языка в учении Фрейда // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1973. – С. 122.
11. Там само. – С. 126.
12. Потебня А.А. В.Гумбольдт // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 29.
13. Там само. – С. 30.
14. Потебня А.А. Представление, суждение, понятие // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 114.
15. Потебня А.А. Поэзия. Проза. Сгущение мысли // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 128.
16. Там само. – С. 129.
17. Там само. – С. 124.
18. Там само. – С. 123.
19. Потебня А.А. Поэзия. Проза. Сгущение мысли // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 138.
20. Выготский Л.С. Проблема и метод исследования // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 14.
21. Выготский Л.С. Мысль и слово // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 308.
22. Выготский Л.С. Проблема и метод исследования // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 17.
23. Выготский Л.С. Мысль и слово // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 299.
24. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – С. 107.
25. Там само. – С. 132.
26. Там само. – С. 315.

27. Там само. – С. 346.
28. Гальперин П.Я. К вопросу о внутренней речи // Доклады АПН РСФСР. – М., 1957. – №4. – С. 55.
29. Там само. – С. 56.
30. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – С. 123.
31. Выготский Л.С. Мысль и слово // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 331.
32. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – С. 163.
33. Там само. – С. 191.
34. Там само. – С. 174.
35. Костецкий І. Стефан Георге: особистість, доба, спадщина. Уривки // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – №114. – С. 84–104.
36. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації // Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. – К., 2001. – С. 134–135.
37. Бурбело В.Б. Художній дискурс в історії французької мови та культури 9–18 ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. – К., 1999. – С. 3.
38. Жигало О.Ю. Парадоксальні висловлення в англомовному художньому дискурсі: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2006. – С. 3.

Н.І.Бойко

Проблема експресивної маркованості лексичних одиниць у працях українських мовознавців

У монографіях, дисертаційних дослідженнях, підручниках та посібниках із сучасної української літературної мови (розділ "Лексикологія"), стилістики української мови та лінгвістичного аналізу художнього тексту простежується антропоцентричний підхід до аналізу експресивної лексики. Вона кваліфікується як маркована, стилістично (емоційно, емотивно) забарвлена, периферійна в словниковому складі сучасної української літературної мови.

П.Й.Горецький не використовував термін "експресивна лексика", однак учений здійснив її дефініцію, схарактеризувавши як "якісно особливу групу", марковану, тобто таку, яка не є однорідною і складається з окремих шарів, що охоплюють такі підгрупи: 1) "слова,